

महाभारते शान्तरसः

Dr. Sujal Pahari

Asst. Teacher Bk. TPP Prabir Sengupta Vidyalaya.
BkTPP, Sadaipur, Birbhum, West Bengal, India
Email: sujalpahari2@gmail.com

Abstract: अस्मिन् लेखे महाभारते शान्तरसस्य स्वरूपं तस्य च प्रतिफलनं विवेचितम्। नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना प्रतिपादितं शान्तस्वरूपं अभिनवगुप्तेन “शान्त एव रसः श्रेष्ठः” इत्युक्त्या समालम्ब्य विशेषरूपेण निरूपितम्। महाभारते भीष्मस्य शरशय्या, युधिष्ठिरस्य वैराग्यदृष्टिः, श्रीकृष्णेन प्रदत्ता गीता, विदुरनीतिः, अश्वत्थाम्नः मौनं च—एतेषु प्रसङ्गेषु शान्तरसः सुस्पष्टं दृश्यते। अन्यशास्त्रेषु—उपनिषद्, गीता, विष्णुपुराण, योगसूत्रादिषु—शान्तेः अनिवार्यता प्रतिपादिता। अङ्ग्लसाहित्ये (Eliot, Wordsworth इत्यादिषु) तथा हिन्दी-साहित्ये (महादेवी वर्मा, बच्चनादिषु) अपि शान्तरसस्य प्रतिध्वनिः आढ्यः। अतो निष्कर्षः—महाभारतम् केवलं युद्धमहाकाव्यं न, अपि तु शान्तरसस्य दार्शनिक-साहित्यिक-आध्यात्मिकसन्देशस्य संवाहकं महाग्रन्थरूपेण प्रतिष्ठितम्।

Keywords: महाभारतम्, शान्तरसः, भीष्मः, युधिष्ठिरः, भगवद्गीता, विदुरनीतिः, भरतमुनिः, मोक्षमार्गः।

प्रस्तावना—

भारतीयसाहित्ये रससिद्धान्तः सर्वदा विशिष्टस्थानं धारयति। भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे ‘रस’ इति तत्त्वं प्रतिपादितं, यत्र शृङ्गारादयः अष्टौ रसाः प्रसिद्धाः। कालान्तरे अभिनवगुप्तादिभिः नवमः रसः—शान्तरसः— इति अपि स्वीकृतः। अस्य रसस्य स्वरूपं नाट्यशास्त्र एव निर्दिष्टम्—‘शमो ह्यस्ति सुखं लोके, शान्तिरेव हि कारणम्। एषः रसः केवलं आनन्दप्रदः न, किन्तु अध्यात्ममार्गे मोक्षद्वारमपि उद्घाटयति।

महाभारतं यदि वयं पठामः, तदा दृश्यते यत्—इदं महाकाव्यं केवलं युद्धचरितं न, अपि तु धर्मशास्त्रसाररूपेण सम्पूर्णभारतीयदर्शनस्य प्रतिबिम्बः। महाभारते यद्यपि युद्धस्य भीषणता तथापि अन्ते शान्त-रसस्य सन्देशं यच्छति। यत्र भीष्मः शरशय्यायां शमं प्राप्नोति, यत्र युधिष्ठिरः युद्धेऽपि वैराग्यं प्रकटयति, यत्र श्रीकृष्णेन गीता उपदिष्टा, यत्र विदुरः नीतिरीत्या शान्तेः महत्त्वं सूचयति—एतेषु सर्वेषु स्थलेषु शान्तरसः प्रकाशितः।

शान्तरसस्वरूपम्—

नाट्यशास्त्रे (६.४६) उक्तम्—

“शमो ह्यस्ति सुखं लोके, शान्तिरेव हि कारणम्।

शान्तिरसे स्थितो भावः शमः शान्तः स उच्यते॥”

अत्र स्पष्टं यत्—शमभावः एव शान्तरसस्य स्थायिभावः। यदा जीवः रागद्वेषमोहादिभिः विमुक्तः, तदा तस्य अन्तःकरणे यः शान्तिभावः जायते, स एव शान्तरसः। अन्ये रसाः लौकिकसुखदुःखपर्यन्ताः भवन्ति, परन्तु शान्तरसः परमानन्दप्रदः, ब्रह्मानुभूतिसम्भूतः।

अभिनवगुप्ताचार्यः अभिनवभारतीटीकायाम् उक्तवान्—“शान्त एव रसः श्रेष्ठः”। अस्य कारणं यत्

अन्ये रसाः संसारबन्धनस्य प्रवाहं सूचयन्ति, शान्तरसः तु तस्योपरि मोक्षमार्गं प्रदर्शयति।

महाभारते शान्तरसस्य प्रतिफलनम्—

महाभारतं विशालमहाकाव्यम्, यत्र धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष—एते चतुर्विधपुरुषार्थाः एकत्र संगृहीताः। युद्धस्य भीषणता, भ्रातृवैरम्, राजसत्ता, राजधर्मः—सर्वेऽपि प्रसङ्गाः अन्ते शान्तिपर्यवसानं द्योतयन्ति।

(१) शरशय्यायां भीष्म - पितामहः

“आनन्दं परमं प्राप्य गतक्लेशो हि भीष्मकः।

दिव्यं स्वरूपमास्थाय ब्रह्मणि लीन आत्मवान्॥” (महाभारत, शान्तिपर्व ४८)

भीष्मः युद्धभूमौ बाणैः विद्धः शरशय्यायाम् आसीत्। शरीरे महान् पीडाः, किन्तु अन्तःकरणे अद्भुतः शमभावः। सः श्रीकृष्णं प्रणम्य अन्ते ब्रह्मतत्त्वे लीनः जातः।

दार्शनिकतया अत्र संदेशः—यदा देहः दुःखं भजते, तदा अपि आत्मा यदि ब्रह्मज्ञानपरायणः अस्ति, तर्हि परमशान्तिं लभते। इदं दृश्यते यत् शान्तरसः दुःखानुभवस्य पराकाष्ठायामपि आनन्दं प्रदास्यति।

साहित्यतया—एषः प्रसङ्गः सामान्यतः करुणरसस्य क्षेत्रं स्यात्। परन्तु व्यासमहर्षिणा तत्र करुणा न, अपि तु शमभावः चित्रितः। एषः शान्तरसस्य महाभारते सर्वोत्कृष्टदर्शनम्।

(२) युधिष्ठिरस्य वैराग्यं

“न तु मां राज्यलोभोऽयं न सुखेषु रमिष्यति।

शान्तिं शरणमिच्छामि धर्ममेव परायणम्॥” (महाभारत, उद्योगपर्व ३)

युधिष्ठिरः स्वभावतः धर्मनिष्ठः। तस्य हृदयम् न राज्यलोभेन कम्पते, न अपि सुखेषु रमते। तस्य परं लक्ष्यं शान्तिः, धर्म एव परायणम्।

अत्र शान्तरसस्य स्पष्टप्रदर्शनम्। युद्धस्य भीषणपरिस्थितौ अपि युधिष्ठिरः धर्माधिष्ठितं वैराग्यं धारणं करोति। अस्य जीवनदृष्टिः एव शान्तिमार्गः।

(३) गीता उपदेशे

“दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥” (भगवद्गीता २.५६)

श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति स्थितप्रज्ञलक्षणं निर्दिशति। यः दुःखेषु अनुद्विग्नः, सुखेषु विगतस्पृहः, रागभयक्रोधरहितः—सः स्थिरबुद्धिः मुनिः।

अयं श्लोकः शान्तरसस्य आधारः। काव्येऽपि दर्शनं च—स्थितप्रज्ञपुरुषस्य मनः न सुखदुःखयोरधीनम्। स एव शान्तस्वरूपः।

(४) विदुरनीतौ

“शान्तिर्हि परमो लाभः शान्तिः परमसुखावहः।

शान्तिमाश्रित्य जीवेत्तु न हि शान्तेः परं सुखम्॥” (महाभारत, उद्योगपर्व ३४)

विदुरः धृतराष्ट्रं प्रति उपदेशं करोति। तेन उक्तं—परं लाभः शान्तिः, परं सुखं शान्तिः। यदि जीवने शान्तिः नास्ति, तर्हि किमपि नास्ति।

अत्र शान्तस्वरूपः जीवनदर्शनः प्रकटितः। विदुरनीतिः केवलं राजधर्मं न, अपि तु जीवनसारः—शान्तिः एव सर्वोत्कृष्टं धनम्।

(५) अश्वत्थाम्नः वैराग्ये

“न शोकं न रतिं प्राप्य निष्क्रियः समपद्यत।

स्थित्वा मौने निरालम्बे शान्तमात्मानमाश्रितः ॥” (महाभारत, सौप्तिकपर्व)

युद्धोत्तरकाले अश्वत्थामा सर्वबान्धवविनाशात् शोकाक्रान्तः आसीत्। किन्तु अनन्तरं सः मौनं स्वीकृत्य ध्याने लीनः अभवत्।

एषः प्रसङ्गः दर्शयति यत्—अत्यन्तशोकपरिस्थितौ अपि मानवः यदि मौनं धारणं करोति, तदा अन्तःकरणे शान्तिः उपजायते। अत्र शान्तरसः प्रत्यक्षरूपेण अनुभवनीयः।

अन्यशास्त्रेषु शान्तरसः—

(१) उपनिषद्

“शान्तं शिवं अद्वैतम्।” (माण्डूक्योपनिषद् ७)

उपनिषत्सु ब्रह्मणः स्वरूपं शान्तमिति प्रतिपाद्य मोक्षलक्षणं दत्तम्। अत्र शान्तरसस्य दार्शनिकमूलं दृश्यते।

(२) भगवद्गीता

“नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्॥” (२.६६)

अत्र प्रतिपादनं—शान्तिः विना न कश्चिदपि सुखं प्राप्नोति।

(३) विष्णुपुराणम्

“शान्तिः परमगत्येव मोक्षस्याद्यन्तकारणम्।”

मोक्षमार्गस्य प्रारम्भे अन्ते च शान्तिः एव आवश्यकः।

(४) नाट्यशास्त्रम्

भरतमुनिः स्पष्टं वदति—“शान्त एव रसः श्रेष्ठः।”

अत्र स्पष्टं यत् शान्तरसः अन्येभ्यः रसाभ्यः श्रेष्ठत्वं धारयति।

(५) योगसूत्रम्

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।” (१.२)

चित्तवृत्तिनिरोधेन यः शान्तभावः लभ्यते, स एव शान्तरसः।

अङ्ग्रेजी-साहित्ये शान्तरसस्य प्रतिध्वनिः—

1. T.S. Eliot (The Waste Land) — “Peace which passeth understanding.”

→ Eliot अन्तर्गतः शान्तिं ब्रह्मानन्दरूपेण निर्दिशति।

2. Wordsworth (Tintern Abbey) — “A sense sublime of something far more deeply interfused.”

→ वर्ड्सवर्थस्य अनुभूतिः—प्रकृत्याऽन्तःस्थितं अदृश्यं शान्तिस्वरूपम्।

3. Matthew Arnold — “Calm’s not life’s crown, though calm is the field of their toil.”

→ अत्र ‘calm’ इति शब्दः शान्तिरसस्य जीवनक्षेत्रत्वं सूचयति।

हिन्दी-साहित्ये शान्तरसः

1. महादेवी वर्मा — “नीर भरी दुख की बदली।”
→ विरक्तचित्तस्य अन्तर्दुःखानुभूतिः अन्ते शान्तिरूपा भवति।
2. रामचरितमानस (अरण्यकाण्ड) —
“भव भये नहिं जिन्हहि न खेदू।”
→ वैराग्ययुक्तः मनुष्यः भवभयात् मुक्तः—शान्तिरसस्य स्वरूपम्।
3. हरिवंश राय बच्चन — “मन का हो तो अच्छा, न हो तो और अच्छा।”
→ अस्य वाक्यस्य दार्शनिकसन्देशः—विरक्ति एव शान्तेः आधारः।

विवेचनम्—

एते सर्वे सन्दर्भाः दर्शयन्ति यत् महाभारतं युद्धकाव्यं सत्त्वे अपि शान्तिसन्देशं वहति। भीष्मः मृत्युकाले ब्रह्मनिष्ठः, युधिष्ठिरः वैराग्यनिष्ठः, विदुरः शान्तेः महत्त्वं प्रकाशयति, श्रीकृष्णः गीता उपदिशति—एतेषु सर्वेषु प्रसङ्गेषु शान्तरसः प्रकटितः। अन्यशास्त्रेषु (उपनिषदादिषु) शान्तरसः मोक्षमार्गे अनिवार्यः। आधुनिकसाहित्ये (Eliot, Wordsworth, महादेवी, बच्चनादयः) अपि शान्तभावः प्रतिध्वनितः। अतः स्पष्टं यत्—शान्तरसः सार्वभौमः, सर्वकालनिरपेक्षः, सर्वधर्मसम्मतश्च।

उपसंहारः

अतः निष्कर्षः—महाभारतम् केवलं युद्धवृत्तान्तकाव्यं न, अपि तु शान्तरसस्य जीवितगाथा। युद्धस्य कोलाहलात् परं अन्ते शान्तिः एव सर्वश्रेष्ठं।

भरतमुनिना यथा उक्तम्—

“शान्त एव रसः श्रेष्ठः।”

एषः वाक्यः महाभारतस्य अन्तर्मनसि सर्वथा प्रमाणीकृतः।

Bibliography

- व्यासः। महाभारतम्। गीता प्रेस, गोरखपुरम्।
- भरतमुनिः। नाट्यशास्त्रम्। केदारनाथ गोविन्द बुक-स्टोर, वाराणसी।
- अभिनवगुप्तः। अभिनवभारती (नाट्यशास्त्रटीका)। सम्पा. नागेश चतुर्वेदी, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी।
- भगवद्गीता। गीता प्रेस, गोरखपुरम्।
- उपनिषदः। माण्डूक्योपनिषद्।
- पतञ्जलिः। योगसूत्राणि। चौखम्बा ओरिएण्टालिया, वाराणसी।
- विष्णुपुराणम्। गीता प्रेस, गोरखपुरम्।
- Eliot, T. S. The Waste Land. London: Faber & Faber, 1922.
- Wordsworth, W. Lines Composed a Few Miles above Tintern Abbey. 1798.
- महादेवी वर्मा। निरजा। इलाहाबाद।
- हरिवंश राय बच्चन। निशा निमंत्रणम्। दिल्ली।